O‘ZBEK YOZUV TARIXI

Abdulhamidova Dilyora Isroiljon qizi
Andijon davlat chet tillari instituti
Filologiya va tillarni o‘qitish fakulteti
Xitoy tili yo‘nalishi 102-guruh talabasi
*Tel.: +998970014264*2
Ilmiy maslahatchi: ***Kabulova U.S.***
https://doi.org/10.5281/zenodo.24446550

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek yozuvining tarixiy taraqqiyoti, qadimgi turkiy bitiklar, arab yozuvi, jadidchilik davridagi islohotlar, lotin va kirill alifbolarining qo‘llanishi hamda mustaqillik yillarida lotin yozuviga asoslangan alifboning rivoji yoritiladi. Yozuv almashinuvi jarayonlarining ta’lim, madaniyat va milliy merosni saqlashdagi o‘rni tahlil qilinadi.
Kalit so‘zlar: *o‘zbek yozuvi, turkiy bitiklar, arab alifbosi, jadidchilik, lotin yozuvi, kirill yozuvi, imlo.*

Abstract: This article examines the historical development of Uzbek writing, from ancient Turkic inscriptions and the Arabic script to the reforms of the Jadid period, the use of Latin and Cyrillic alphabets, and the development of the Latin-based Uzbek alphabet after independence. It discusses how script changes have influenced education, culture, and the preservation of national heritage.
Keywords: *Uzbek writing, Turkic inscriptions, Arabic script, Jadid movement, Latin script, Cyrillic script, orthography.*

Аннотация: В статье рассматривается историческое развитие узбекской письменности: древнетюркские надписи, арабская графика, реформы джадидского периода, использование латинского и кириллического алфавитов, а также развитие узбекского алфавита на латинской основе после обретения независимости. Анализируется влияние смены письменности на образование, культуру и сохранение национального наследия.
Ключевые слова: *узбекская письменность, древнетюркские надписи, арабская графика, джадидизм, латиница, кириллица, орфография.*

Yozuv insoniyat tafakkuri va madaniy taraqqiyotining muhim kashfiyotlaridan biridir. U og‘zaki nutqni belgilar orqali qayd etish, bilim va tajribani avloddan avlodga yetkazish imkonini beradi. Har bir xalqning yozuv tarixi uning siyosiy hayoti, diniy qarashlari, qo‘shni xalqlar bilan aloqalari va ta’lim tizimi bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek yozuvi tarixi ham ko‘p asrlar davomida kechgan murakkab jarayonlardan tarkib topgan. O‘zbek xalqi tarix davomida bir necha yozuv tizimlaridan foydalangan. Qadimgi turkiy bitiklar yozma madaniyatning qadimiy ildizlarini ko‘rsatsa, arab yozuvi uzoq vaqt ilmiy, diniy va adabiy merosni ifodalash vositasi bo‘lgan. XX asrda lotin va kirill yozuvlariga o‘tish, mustaqillik yillarida esa lotin alifbosini joriy etish masalalari muhim ahamiyat kasb etdi. Maqolaning maqsadi shu bosqichlarni izchil yoritish va ularning o‘zbek tili hamda jamiyat hayotidagi o‘rnini ko‘rsatishdir. O‘zbek yozuvi tarixini o‘rganishda qadimgi turkiy xalqlarning yozma yodgorliklari muhim manba hisoblanadi. Shular orasida VIII asrga mansub O‘rxun-Enasoy bitiklari alohida o‘rin tutadi. Ularda qadimgi turkiy tilning xususiyatlari, el-yurt tushunchasi, davlat boshqaruvi va tarixiy xotira bilan bog‘liq qarashlar aks etgan. Ushbu bitiklar bugungi o‘zbek tilida yozilmagan bo‘lsa-da, turkiy xalqlarning umumiy yozma merosiga kiradi. [1,2] Markaziy Osiyoda turli davrlarda uyg‘ur yozuvi va boshqa yozuv shakllari ham ishlatilgan. Savdo, diplomatik munosabatlar, diniy ta’lim va davlat idoralari yozuvlarning tarqalishiga ta’sir ko‘rsatgan. Ayrim yozuvlar muayyan soha

yoki hududda yonma-yon mavjud bo‘lib, mintaqada madaniy aloqalar hamda ko‘p tillilik rivojlanganini ko‘rsatadi. Qadimgi yozma yodgorliklar faqat harflar tarixini emas, balki xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari va siyosiy hayotini ham o‘rganishga yordam beradi. Shu sababli ular tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan birgalikda tahlil qilinadi. Arab yozuvi va eski o‘zbek adabiy merosi VIII asrdan boshlab islom dinining mintaqada tarqalishi bilan arab yozuvi Markaziy Osiyoda keng yoyildi. Keyingi asrlarda u diniy ta’lim, ilm-fan, adabiyot va davlat ishlarida muhim vositaga aylandi. O‘zbek xalqining ajdodlari ham uzoq vaqt arab yozuviga asoslangan yozma an’anadan foydalangan. Ushbu yozuv orqali tarixiy asarlar, qo‘lyozmalar, she’riy devonlar va ilmiy risolalar bizgacha yetib kelgan. [2,1] Arab yozuvida arab tilidan tashqari fors-tojik va turkiy tillarda ham asarlar yaratilgan. Alisher Navoiy ijodi va eski o‘zbek adabiy tiliga mansub ko‘plab matnlar shu an’ana bilan bog‘liq. Arab alifbosi dastlab arab tilining tovush tizimiga moslashgani sababli turkiy tillardagi ayrim unlilarni ifodalashda turli imlo usullari shakllangan. Shuning uchun eski matnlarni o‘qishda ularning yaratilgan davri, hududi va imlo an’analarini hisobga olish zarur.

Arab yozuvi asrlar davomida madaniy xotirani saqlashga xizmat qildi. Hozirgi kunda ham qo‘lyozmalarni o‘rganish, kataloglashtirish va raqamlashtirish tarixiy manbalarni kelajak avlodlarga yetkazishning muhim yo‘nalishidir.

Jadidchilik va yozuv islohotlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda ma’rifatparvarlik harakati kuchaydi. Jadidlar ta’limni yangilash, savodxonlikni oshirish, zamonaviy fanlarni o‘qitish va matbuotni rivojlantirishga intildilar. Ular yozuv va imlo masalasini ham ta’lim samaradorligi bilan bog‘liq muhim masala deb bildilar. Amaldagi arab yozuvini o‘rgatish va ayrim tovushlarni ifodalash bilan bog‘liq qiyinchiliklar yuzasidan bahslar olib borildi. [3,3]. Jadidlar maktab darsliklari, gazeta va jurnallar nashr etilishiga hissa qo‘shdilar. Imlo qoidalarini tartibga solish, yozuvni o‘quvchilar uchun tushunarli qilish va yangi bilimlarni ommalashtirish zarurati kuchaydi. Shu davrda yozuv faqat diniy yoki adabiy faoliyat vositasi bo‘lib qolmay, ommaviy ta’lim va ijtimoiy fikr almashish quroli sifatida ham qarala boshlandi. Jadidchilik davridagi muhokamalar yagona fikr asosida kechmagan. An’anani saqlash, yozuvni isloh qilish va yangi alifboga o‘tish masalalarida turli qarashlar bo‘lgan. Biroq bu harakat savodxonlik, matbuot va milliy til mavqeyini oshirishga katta turtki berdi hamda keyingi yozuv o‘zgarishlari uchun ma’rifiy zamin yaratdi. Lotin yozuviga o‘tish XX asrning 1920-yillarida turkiy xalqlar yozuvini lotin alifbosi asosida isloh qilish g‘oyasi keng muhokama qilindi. O‘zbekistonda ham yangi alifboga o‘tish boshlandi va 1929-yildan lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi amaliyotga joriy etila boshladi. Bu o‘zgarish savod o‘rgatish, matbaa ishlarini tashkil etish va yozuvni zamonaviylashtirish maqsadlari bilan izohlangan. [1,3.] Yangi alifboni joriy etish darsliklar, rasmiy hujjatlar va nashriyot ishlarida sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. O‘qituvchilar tayyorlash, o‘quv materiallarini yangilash va aholining turli qatlamlariga savod berish talab etildi. Shu bilan birga, oldingi yozuvda yaratilgan asarlarni o‘qish masalasi ham murakkablashdi. Shuning uchun eski yozuvni bilish tarixiy meros bilan ishlashda muhim ko‘nikma bo‘lib qoldi.

Yozuv o‘zgarishi texnik jarayongina emas, balki siyosiy va madaniy omillar bilan ham bog‘liq edi. Alifbo siyosati ta’lim, matbuot va madaniyat sohalaridagi qarorlar orqali amalga oshirildi. Shu sababli bu davrni o‘rganishda tilshunoslikka oid sabablar bilan birga tarixiy sharoitni ham hisobga olish kerak.

Kirill yozuvi davri 1940-yilda o‘zbek yozuvi kirill alifbosi asosiga o‘tkazildi. Maktablar, oliy ta’lim muassasalari, matbuot va davlat idoralarida yangi yozuvdan foydalanish yo‘lga qo‘yildi. Kirill alifbosi asosida ko‘plab darsliklar, ilmiy ishlar, badiiy asarlar va ma’muriy hujjatlar yaratildi. Bir necha avlod savodxonlikni aynan shu yozuv orqali egalladi, shu bois kirill yozuvidagi manbalar bugungi o‘zbek madaniy va ilmiy merosining muhim qismidir. [1, 12-b.] Kirill yozuviga o‘tish avvalgi yozuvlarda yaratilgan asarlardan foydalanish masalasini yuzaga

chiqardi. Arab yozuvidagi qo‘lyozmalar va lotin yozuvida chop etilgan nashrlarni o‘qish uchun alohida bilim talab qilindi. Turli davrlarga mansub matnlarni o‘rganish ko‘p yozuvli savodxonlikni taqozo qildi. Bu holat tarixchilar, tilshunoslar va adabiyotshunoslar faoliyatida ayniqsa muhimdir. Kirill yozuvi davrida o‘zbek adabiy tili, imlo qoidalari va terminologiyasi rivojlandi. Ilmiy sohalarning kengayishi natijasida yangi atamalar shakllandi, lug‘atlar va grammatik qo‘llanmalar yaratildi. Har qanday yozuv tizimida bo‘lgani kabi, o‘zlashma so‘zlar imlosi va tovush-harf munosabati bilan bog‘liq masalalar ham mavjud bo‘lib qoldi. Mustaqillik davri va lotin alifbosi O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy til va yozuv masalalari yangi sharoitda qayta ko‘rib chiqildi. 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida qonun qabul qilindi. 1995-yilda alifbo va imlo bilan bog‘liq o‘zgarishlar kiritildi. Lotin yozuviga qaytish ta’lim, nashriyot, axborot texnologiyalari va xalqaro aloqalarda foydalanish qulayligi bilan izohlandi. [4,5]

Yangi alifboni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Maktab darsliklari, rasmiy yozishmalar, gazeta-jurnallar va elektron matnlar yangi imlo me’yorlariga moslashtirildi. Biroq lotin va kirill yozuvlari bir muddat yonma-yon qo‘llanib kelmoqda. Bunga avvalgi yozuvda savod chiqargan avlod, mavjud kitob fondlari va axborot tizimlarining turli yozuvlarda shakllangani sabab bo‘ladi. Amaldagi lotin yozuvining to‘g‘ri qo‘llanishi imlo qoidalarini yaxshi bilishni talab etadi. O‘, g‘ harflari, tutuq belgisi, qo‘shib yoki ajratib yozish hamda o‘zlashma so‘zlarning imlosi yozma nutqda muhim o‘rin tutadi. Rasmiy hujjatlar, ta’lim materiallari va ommaviy axborot vositalarida yagona me’yorlarga rioya qilish yozma nutq madaniyatini oshiradi. Zamonaviy muammolar va istiqbollar Raqamli texnologiyalar o‘zbek yozuvidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Matn muharrirlari, elektron lug‘atlar, qidiruv tizimlari va avtomatik tekshiruv vositalari savodxonlikni oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, klaviatura sozlamalari yoki belgilarni noto‘g‘ri kiritish internet matnlarida imlo xatolarini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun o‘zbek tilini raqamli muhitda to‘liq qo‘llab-quvvatlash, sifatli elektron lug‘atlar va imlo tekshirgichlarini rivojlantirish muhimdir.

Turli yozuvlarda yaratilgan merosni saqlash ham dolzarb vazifadir. Arab yozuvidagi qo‘lyozmalarni kataloglashtirish, eski matnlarni ilmiy asosda ko‘chirish, lotin va kirill yozuvidagi asarlarni raqamlashtirish tarixiy xotirani mustahkamlaydi. Asl nusxa bilan bir qatorda zamonaviy o‘quvchi uchun qulay nashrlar tayyorlash ham foydalidir. Ta’lim jarayonida yozuv tarixini o‘rgatish o‘quvchilarga bugungi alifboning qanday shakllanganini tushunishga yordam beradi. Qadimgi bitiklar, jadid matbuoti va zamonaviy yozuv namunalarini taqqoslash orqali tilning tarixiy o‘zgarishlarini anglash mumkin. Bu nafaqat lingvistik bilimni, balki madaniy merosga hurmatni ham kuchaytiradi.

O‘zbek yozuvi tarixi xalqimizning ko‘p asrlik madaniy va ma’rifiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq. Qadimgi turkiy bitiklar yozma an’ananing qadimiy ildizlarini ko‘rsatsa, arab yozuvi asrlar davomida ilm-fan va adabiyot rivojiga xizmat qildi. Jadidlar davrida yozuvni isloh qilish va savodxonlikni kengaytirish g‘oyalari kuchaydi. XX asrda lotin va kirill alifbolariga o‘tish katta o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Mustaqillik davrida esa lotin yozuviga asoslangan alifboni joriy etish va takomillashtirish ishlari davom etdi. Tarixiy tajriba yozuv faqat tovushlarni belgilash vositasi emasligini ko‘rsatadi: u bilimni saqlash, milliy xotirani avlodlarga yetkazish va jamiyatda muloqotni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bois amaldagi imlo me’yorlarini puxta o‘zlashtirish, raqamli muhitda o‘zbek tilining imkoniyatlarini kengaytirish hamda turli yozuvlarda bitilgan tarixiy manbalarni asrash zarur. O‘zbek yozuvi tarixini chuqur o‘rganish milliy tilga hurmatni oshiradi va madaniy merosni yaxlit anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimi uchun o‘quv materiali: “O‘zbek yozuvi tarixi”. ZiyoNET elektron kutubxonasi, 12-bet.
2. “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” o‘quv materiali. “Arab grafikasi asosidagi eski o‘zbek yozuvi” bo‘limi, 178-bet.
3. “Arab yozuvidan lotinga o‘tish jarayoni va muammolari” ilmiy maqolasi. “Yangi davr ilm-fani: inson uchun innovatsion g‘oya va yechimlar”, VIII Respublika anjumani materiallari, 2-jild, 8-son, 2026, 389-bet.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonuni, 1993-yil 2-sentabr, 1-modda (LexUZ elektron manbasi; sahifalanmagan).